

דיון

התפרשות שבטי הערבים
בארץ-ישראל
במאה הראשונה לאסלאם

יצחק חסון
משה גיל
יורם צפירי

סגן בזכיות יצורים

הדיון נערך בירושלים על-ידי המרכז לחקר ארץ-ישראל ויישובה של יד יצחק בן-צבי
והאוניברסיטה העברית ירושלים, בי' שבט תשמ"ג (24.1.1983)

בעיית המקורות

נושא התפרשותם של השבטים הערביים בסוריה רבתי (אלשאם) זכה לתשומת-לבם של חוקרים לא-מעטים החל מסוף המאה שעברה וראשית המאה הנוכחית. גם בימינו המחקרים המתפרסמים בנושא נדידת השבטים הערביים לפני האסלאם וכן התפרשותם והתיישבותם בארץ-ישראל, סוריה רבתי, עיראק או שאר הארצות שנכבשו על-ידי המוסלמים, מעיזים על ההתעניינות הרבה בסוגיה זו. לרוב, נושא זה מהווה פרק או פרק-מישנה במסגרת מחקר כללי יותר.¹ התעניינות זו גוברת בגלל סיבות שונות, שהחשובות בהן נעוצות במציאת מקורות שלא היו ידועים עד כה, ושניתן להסתייע בהם לפיענוחן של תעלומות או קושיות אחדות.² גם ההיבט הלאומי הערבי אינו נעדר ממחקרים אחדים.

1 חלוץ החוקרים את תולדות ארץ-ישראל תחת שלטון האסלאם הוא הרוסי מיידיניקוב, בספרו 'פלסטינה מהכיבוש הערבי עד מסעי הצלב על-פי מקורות ערביים' (ברוסית), שראה אור בסנט פטרסבורג 1897-1903. בין החיבורים המטפלים באספקטים שונים הנוגעים לדיוננו זה ראה: ת' גולדקה, אמראא ע'סאן (תרגמו לערבית ב' ג'וזה וק' זריק), ביירות 1933 (המקור הגרמני פורסם ב-1887); J. Wellhausen, *The Arab Kingdom and its Fall*, Calcutta 1927; H. Lammens, *Études sur le règne du Calife Omayyade Mo'awiya 1er*, Paris 1908; idem, *Le Califat de Yazid* R. Hartmann, *Palästina unter den Arabern, 632-* [להלן: למנס, זייד]; 1910-1921 *1er*, Beyrouth 1915; Leipzig 1915; א' ראובני, 'שבטי ערב בגבולות ארץ-ישראל', קובץ החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה בירושלים, א (תרפ"ה), עמ' 153-167; מ' אסף, תולדות השלטון הערבי בארץ-ישראל, תל-אביב תרצ"ה [להלן: אסף, השלטון הערבי]; ג'ואד עלי, תאריח' אלערב קבל אלסלאם (8 כרכים), בע'ראד 1960-1951; M.A. Shaban, *Islamic History, A.D. 600-750 (A.H.132), A New Interpretation*, Cambridge 1971; A.A.A. Dixon, *The Umayyad Caliphate 65-86/684-705, A Political Study*, London 1971; P. Crone, *Slaves on Horses, The Evolution of the Islamic Polity*, Cambridge 1980; ע"ע אלדורי, 'אלערב ואלארץ' פי בלאד אלשאם פי צדר אלסלאם', אלמאתמר אלדולי לתאריח' בלאד אלשאם, עמאן 1980(?); ח' עת'אמנה, 'אלאסתיטאן אלערבי בעד אלפתח אלסלאמי', יראה אור בקרוב ב-*Proceedings of the Second Colloquium 'From Jahiliyya to Islām'*

2 החוקר שדן בסוגיית התפרשות השבטים הערביים בארץ-ישראל בצורה מפורטת, תוך כדי הצגת התיזות העיקריות של החוקרים שקדמו לו, הוא מיכאל אסף בספרו, 'תולדות השלטון הערבי בארץ-ישראל' (לעיל, הערה 1). סוגיה זו נדונה על-ידיו במספר פרקים ואף זכתה לפרק מיוחד, 'התחלות הערבים

המביאים אותה מסורת, העתיקו ממקור אחד, שבמקרה זה לא דייק, או אף זייף בכוונה תחילה.³

ב. תפיסות לא-מדויקות או לא-בדוקות של חוקר זה או אחר, שקנו להן שביטה בקרב החוקרים והתקבלו כהנחות שאינן טעונות הוכחה. על קשיים אלה נוספים אלו הניצבים בפני חוקר השבטים הערביים בתקופה הנדונה ובתקופה שקדמה לה; וזאת, מן הטעמים הבאים:

א. ריבוי המסורות המגמתיות, בעיקר בנושא השבטים. מצב זה מקשה לקבוע אם מסורות אלו משקפות את המציאות כמות שהיא או שמא את המצב, כפי שמפיצי המסורות הללו רצו לראותו ולהראותו, על-מנת שיתאים לתמונה שהיו מעוניינים לצייר, או על-מנת שיתן לגיטימציה לתביעות של שבט מסוים על אזור מסוים.

ב. מסורות רבות ששרדו על השבטים אינן בעלות ערך היסטורי, שכן אלו הן מסורות מְתֵאֲלָב (דברים שבגינם ראויים שבטים או אנשים מסוימים לגנאי) או מסורות מְנֵאֲקָב (מעלות, שבחים) של השבטים. חשיבותן של מסורות אלו היא בתיאור המאבקים הבין-שבטיים והקנאות השבטית, אך לא במתן מידע היסטורי.

ג. העדר מסורות שבאמצעותן אפשר לצייר תמונה שלמה של המצב השבטי באזור מסוים בתקופה מוגדרת. על-פירוב, המסורות הינן מקוטעות ומתייחסות לאירוע מסוים או לקבוצה שבטית קטנה, ולא תמיד אפשר לקבוע אם התיאור המובא במסורת נוגע לכלל השבט או לקבוצה ממנו בלבד.

כבואנו לדון בנושא התפרשות השבטים הערביים בארץ-ישראל במאה הראשונה להג'רה (המאה השביעית וראשית המאה השמינית לספירה), מתעוררת במלוא חריפותה הבעייה של קביעת הזמן אליו מתייחס המידע הרלבנטי שבמקורות הערביים. לעתים נדירות בלבד מציינים המקורות את התאריכים. לא פעם יתברר, לאחר בדיקה מדוקדקת של החומר והשוואתו עם חומר אחר, שהדברים מתייחסים לתקופה מאוחרת יחסית, תקופה הקרובה לתקופתו של המחבר או לכל המוקדם לתקופתו של הכרוניקאן (אַחְ'בַּאֲרִי), אותו מוסר שממנו שאב המחבר המאוחר חלק מהמידע שלו. אַחְ'בַּאֲרִיּוֹן אלה חיו במאה השנייה להג'רה (המאה השמינית לספירה). הם לא היו בני הארץ ולא התעניינו בה באופן מיוחד. המידע שניתן לשאוב משפע הגרסות המצוטטות במקורות שהגיעו לידינו, הוא כללי. התפרשות השבטים הערביים והתיישבותם בארץ-ישראל או בפלסטין ובאלֶאֶרְדֶן (פלסטינה פרימה ופלסטינה סקונדה הביזאנטיות) לא העסיקו את המחברים המוסלמים הקדומים. זאת, בניגוד לעיסוקם המפורט בהתיישבות השבטים הערביים בעיראק, למשל, או בחבל הַרְאֶסָאן.⁴

3 כך, למשל, ידוע המקרה שחשף ש"ד גויטיין בדיון על הסיבות לבניית כיפת-הסלע. חוקרים רבים וחשובים, ובראשם א"י גולדציהר, סמכו על מידע שהופיע במקורות ערביים רבים, האומר כי הח'ליף האומיי עבד אלמלכ בן מַרְוָאן (שלט ב-65/65-705) התכוון להסיט את מקום העלייה-לרגל של המוסלמים ממכה לירושלים. גויטיין הוכיח, שמידע זה — למרות תפוצתו הנרחבת במקורות הערביים — מקורו בהיסטוריון אחד, אליֶעֶקֶבִי, הידוע בגישתו השיעית העוינת את הושללת האומיית. ראה: S.D. Goitein, 'The Sanctity of Jerusalem and Palestine in Early Islam', *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1966, pp. 135-148

4 ראה שפע המקורות המוזכרים במחקרים הבאים: L. Caetani, *Annali dell' Islām*, Milano 1905-1926;

אחת התוצאות של העדר מידע ספציפי ומרוכז בנושא זה היתה, שחוקרים אחדים פטרו עצמם מבדיקה של פרטי המידע שבידם, או הסתפקו באמירות כלליות. בדרך-כלל הם ייחסו את מצב הדברים במחצית השנייה של המאה השלישית להג'רה (המאה התשיעית לספירה) למאה הראשונה להג'רה (המאה השביעית לספירה). אפשר היה לקבל זאת, לו נושא הדיון היה הבטים מסוימים של המימשל, כגון גביית מסים, מאחר שהשמרנות איפיינה תחומים אלה.⁵ אך כשהמדובר הוא בנושא הרחוק מלהיות קבוע, כמו פיזור האוכלוסייה, על התנודות מרצון או בכפייה שחלו בו, אי-אפשר לקבל תיאור מסוג כזה.⁶

גם חוקרים בעלי שם קבעו לא-פעם תאריכים מוטעים למסורות שעמדו לרשותם.⁷ נוסף על כך, רבים הם המקרים שחוקרים התייחסו אל מקורות שאין בהם דבר כדי לרמוז על זמנו של התיאור אותו הם מביאים, כאל תיאורים של תקופת הכיבושים האסלאמיים או התקופה שבאה מייד אחריה.

לאור האמור לעיל, חובה על החוקר את התפרשות השבטים הערביים בסוריה רבתי

L. Massignon, 'Explication du plan de Kūfa (Irāq)' *Mélanges Maspéro*, III (1935-1940), pp. 336-360; idem, 'Explication du plan de Bašra (Irāk)', F. Meier (ed.), *Westöstliche Abhandlungen Rudolf Tschudi*, Wiesbaden 1954, pp. 154-174; M.A. Shaban, *The Abbāsid Revolution*, Cambridge 1970; M. Hinds, 'Kūfan Political Alignments and their Background in the mid-Seventh Century, A.D.', *International Journal of Middle East Studies*, II (1971), pp. 346-367; H. Djaīt, 'Les Yamanites à Kūfa au 1er Siècle de l'Hégire', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XIX (1976), pp. 148-181; M. Sharon, *Black Banners from the East, The Establishment of the Abbāsid State — Incubation of a Revolt*, Jerusalem-Leiden 1983, pp. 49-71

5 ראה: מ' גיל, 'המסים בארץ-ישראל בתקופת הכיבוש המסלמי הראשונה', ציון, מה (תש"ם), עמ' 272.
6 לצורך הבהרת דברי, אביא את הדוגמה הבאה: החוקר העיראקי (היושב כעת בירדן), עבד אלעזיז אלדורי, דן באחד ממחקריו בנושא התיישבות השבטים הערביים בסוריה רבתי בתקופה הידועה בשם 'צ'ךר אלסלאם', היינו המחצית הראשונה של המאה הראשונה להג'רה (המאה השביעית לספירה). בהתייחסו לשני המחוזות העיקריים של ארץ-ישראל הוא אומר: 'באשר ל'ג'נד (פרובינציה) אל'אך'ן, הרי ששם נמצאו שבטי ק'צ'אעה כלב, ה'מ'דאן, צ'סאן מ'ד'ח'ג' וכן ח'ת'עם. ק'צ'אעה היו הדומיננטיים באל'אך'ן ובאלב'ק'אא. ב'ג'נד פלסטין התיישבו ל'ח'ם, ג'ד'אם, כנאנה, ק'יס, צאמלה, בל'ק'ך, כנדה ומעט מכלב. ג'ד'אם מוזכרים בנפת בית-גוברין וברפיח, ואתם מוזכרים גם ל'ח'ם' (אלדורי [לעיל, הערה 1], עמ' 27). המקור העיקרי שעליו מסתמך אלדורי בקביעתו זו הוא אליעקובי (המקורות הנוספים המצוטטים עלידי אלדורי אין בהם אישור לקביעתו הג'ל). אך מקריאה מדוקדקת בספרו של אליעקובי (כתאב אלבל'דאן, ליידין 1883, עמ' 327-329) ניתן להבין בוודאות, שהמדובר הוא בימיו של המחבר (מת ב-897/284) ולא במאה הראשונה להג'רה.

7 החוקר הגרמני פיק קובע, למשל, שאנשי כלב הק'צ'אעים הגיעו, בתקופה שקדמה לאסלאם, עד למפרץ קושטא (אלח'ליג' אלק'סט'ניני). ראה: J.W. Füeck, art. 'Kalb B. Wabara', *Encyclopaedia of Islam*² [=EP], IV Leiden-London 1978, pp. 492-493 החוקר הגרמני (אבן ח'לדון, כתאב אלעבר, ב, ביירות 1956, עמ' 521; קל'ק'ש'נ'די, קלא'אד אלג'מ'אן, קהיר 1963, עמ' 47) מתברר שכתוב: 'בני כלב נמצאים כעת [ההדרגה שלי, י"ח] במספרים גדולים במפרץ קושטא... (נב'קית בנו כלב אלאאן פי ח'לק ע'ט'ים עלא ח'ליג' אלק'סט'נינה). קלקשנדי מביא ידיעה זו גם בחיבורו האנציקלופדי צ'כח אל'אעשא, א, קהיר 1913, עמ' 316. הן אבן ח'לדון והן קלקשנדי מביאים ידיעה זו מפי מוסר בשם אבן סעיד, כשכוונתם היא להיסטוריון והגיאוגראף הספרדי, בן המאה השביעית להג'רה (המאה הי"ג לספירה). כלומר, תיאור זה מתייחס לתקופתו של אבן סעיד ולא לתקופה קדומה יותר, כשענת פיק.

בתקופה הנדונה, לאסוף בזהירות קטעים, שברי-קטעים ופרטים, הנמסרים לרוב בדרך-אגב ואינם מהווים את עיקר המידע המובא במסורות השונות. גם אם המסורות העומדות לרשותנו הינן מגמתיות או לא-מדויקות, הפרטים הקטנים והשוליים המופיעים בהן הם לרוב נכונים; שכן מפיצי מסורות אלה דייקו דווקא בפרטים אלה, על-מנת לשוות אופי מהימן יותר למסר העיקרי שהיו מעוניינים להפיץ.

השבטים הערביים בארץ-ישראל לפני האסלאם

במושג 'ארץ-ישראל' אנו כוללים את שלוש הפרובינציות הביזאנטיות: פלסטינה הראשונה, השנייה והשלישית. הכובשים המוסלמים שמרו על קוויה הכלליים של חלוקה אדמיניסטרטיבית זו וכינו פרובינציות אלה בשמות ג'נד פלסטין, ג'נד אל-ארדן ואלבלקאא. בנוסף לכך, כללנו בדיוננו זה את הגולן, מאחר שהאזור היה בתקופה הביזאנטית חלק מפלסטינה השנייה. אלג'אביה בגולן שימשה מרכז לטיפול בענייני ארץ-ישראל בימי עמרן אלח'טאב (שלט בין 634-644). מאוחר יותר היה הגולן חלק מהפרובינציה של דמשק.⁸

המושג 'שבט' איננו בהיר דיו, בעיקר נוכח חוסר האחדות – ולעתים קרובות חוסר העקביות – במקורות הערביים בכל מה שנגע לחלוקה השבטית. ב'שבט' אנו מתכוונים כאן למסגרת-על, כגון כנדה, ג'ד'אם, כלב וכדומה, למרות העדר אחדות הפעולה, ולעתים קרובות העדר מנהיג מקובל על קבוצה כזו.

במונח 'שבטים ערביים' כללנו את השבטים הנומאדים, הסמי-נומאדים והעירוניים. לעתים שבט אחד כלל חלקים נומאדיים וחלקים סמי-נומאדיים או עירוניים, כמו שבט ג'ד'אם למשל, דבר המקשה על קביעת מיקומו של שבט זה. במושג 'תת-שבט' אנו מכנים פלגים גדולים מתוך השבטים.

השבטים הערביים הראשונים המופיעים בתחומי ארץ-ישראל אחרי נפילת ממלכת הנבטים, בשנת 105 או 106 לספירה, הם שבטים המשתייכים לקונפדראציית קצ'אעה.⁹ מסופר על שבט בשם סליחן ח'לנאן שיסד ממלכה ערבית על גבול ארץ-ישראל, ממלכת אלצ'אעמה. השטח שהיה נתון למרותה, השתרע – בתקופות שונות – מאלבלקאא (מואב) ועד לחנארין במדבר הסורי. על-פי התיאור המובא על-ידי הגיאוגראף אלבכרי (מת ב-1094/487), מפי אבן שפה (מת ב-876/262), אזור נדידתם היה אטראף אלשאם ומשארפהא (קצוות סוריה רבתי ומבואותיה).

בכתבי-היד של ספרו של אלבכרי,¹⁰ מופיעה המלה 'משארקהא' במקום 'משארפהא',

8 ראה נולדקה (לעיל, הערה 1), עמ' 51, ובעיקר הערה 140.

9 על איגוד שבטים זה ראה: M.J. Kister, art. 'Kudā'a', *EP*, II, pp. 1093-1094; H. Lammens, art. 'Kudā'a', *EP*, V, pp. 315-318. ראה גם: חסון, 'סוגיות נבחרות בשלטונו של מעאוייהן' אבי ספיאן, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 47-84 [להלן: חסון, מעאוייה].

10 ראה: מעג'ם מא אסתעג'ס, א, קהיר 1945, עמ' 26.

היינו האזור המזרחי של סוריה רבתי. מכל מקום, שלטונם לא כלל את שולי הארץ והם לא חדרו לפנים סוריה — ארץ-ישראל. ממלכה זו החזיקה מעמד עד שהוכנעה בראשית המאה השישית לספירה על-ידי בני ג'פנה הע'סאנים,¹¹ שהשתייכו לקונפדרציה דרומית, והיא אלאַזד.¹² נפילת ממלכת אלצ'אע'מה לא גרמה בהכרח לנדידת בני סליח הקצ'אעים מהשטחים בהם התגוררו, והם נשארו שם, על-פי עדותו של אבן שבה, עד ימיו.¹³ ממלכת ע'סאן שלטה, לדברי נולדקה (Theodor Nöldke), בפלסטינה השנייה, בפרובינציה ערבית, בפניקיה בלבנון, ואף בפלסטינה השלישית, ואולי גם בצפון-סוריה.¹⁴ התואר 'הפילארך של פלסטינה' הוענק לבנו של מייסד השושלת הע'סאנית, אלחארת'ן ג'בלה. בצדק מעיר מיכאל אסף,¹⁵ בהסתמכו על נולדקה, שהכוונה בתואר זה היא לחלק של פלסטינה, לפלסטינה סקונדה או טרציה אשר בעבר-הירדן; וייתכן אפילו, שתואר זה — 'פילארך פלסטינה' — לא היה קשור בשטח מוגבל, שכן היקף שלטון הפילארכים לא היה זהה עם גבולות הגלילות.

זכות הקיום של ממלכת-חסות ביזאנטית זו היתה נעוצה במשימה שהוטלה עליה — לשמור על היישוב מפני פלישת שבטי הבדווים. הע'סאנים מילאו משימה זו בהצלחה עד לראשית המאה השביעית, עת התפוררה ממלכתם עקב סכסוכים פנימיים והפסקת התמיכה הכספית הביזאנטית. אולם נראה, שלמרות התפוררות הממלכה הע'סאנית, גודדי הלוחמים הע'סאנים ששירתו את הביזאנטים, נשארו נאמנים לפטרוניהם ולקחו חלק פעיל בקרבות אחדים נגד המוסלמים, ביניהם קרב הירמוך (שנת 636/15).¹⁶ יחד עם הע'סאנים היו לוחמים משבטי בקראא, סליח, תנוח, ל'ח'ם, ג'ד'אם וכלב. כל הלוחמים האלה נקראו בפי המקורות המוסלמיים בשם 'אלע'רב אלצ'אחיה' או 'אלע'רב אלמ'סת'ע'רב'ה'.¹⁷ ארבעה מבין השבטים האלה שייכים לקונפדרציה של קצ'אעה: בהראא, סליח, תנוח, וכלב. מעצם השתתפותם בכוחות הנאמנים לביזאנץ ניתן ללמוד, ששבטים אלה או חלקים מהם התגוררו בשטחי אלשאם — סוריה רבתי — אך לא בהכרח בארץ-ישראל עצמה. כפי שמסביר אבן ח'לדון, הם לא חדרו לערים ולא התערבבו עם תושביהן. על שבט בהראא ידוע, שמקום התיישבותו העיקרי השתרע מעיר החוף נַבְע אשר על ים-סוף ועד לאזור אילת.¹⁸ סביר להניח, שפלגים משבט זה חדרו צפונה יותר,¹⁹ וחלק מלוחמי השבט היה בשירות הביזאנטים. כאשר לשבט כלב, אין ידיעות על התיישבותו לפני הכיבוש האסלאמי בשטחי ארץ-ישראל, על שלוש הפרובינציות שלה. הכלבים חיו באזורים הגובלים בפרובינציות אלו מדרום-מזרח ועד

11 ראה נולדקה, לעיל, הערה 1.

12 G. Strenziok, art. 'al-Azd', *EP*, I, pp. 813-815

13 לעיל, הערה 10.

14 נולדקה (לעיל, הערה 1), עמ' 51. הכוונה בפניקיה בלבנון (Phoenicia ad Libanum) היא לדברי נולדקה, לפרובינציה שכללה את דמשק, תדמור, חמץ, בעלכך וכי'. ראה שם, עמ' 16, הערה 47.

15 ראה אסף, השלטון הערבי, עמ' 282, הערה 61.

16 ראה: טברי, תאריח' אלרסל ואלמלוך, מהדורת דה ח'ייה, לידן 1879-1901, א, עמ' 2347 [להלן: טברי].

17 שם, עמ' 2081, 2347. ההיסטוריון המוסלמי המפורסם אבן ח'לדון מגדיר המושג 'ערב אלצ'אחיה' באומרו: 'הם לא התגוררו בערים ולא התערבבו עם תושביהם'. ראה כתאב אלעבר (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 5.

18 קלקשנדי, צבח אלאעשא (לעיל, הערה 7), עמ' 317.

19 ראה חסון, מעאוויה, עמ' 54.

לצפון-מזרח, מדומת אלג'נדל אשר בוואדי סַרְחָאן של ימינו (אלג'נף) — אזור הגבול שבין ירדן לסעודיה — ועד לגולן.²⁰ הביזאנטים הצליחו בזמנו לרתום אותם לשירותם באמצעות הע'סאנים.²¹

לגבי הקבוצה השבטית תנוח', הן המקורות העתיקים והן המחקרים המודרניים מסכימים, שבתקופה הנדונה — לפני האסלאם — ריכוזיהם הגדולים היו במרכז-סוריה ובצפונה,²² ולא בתחומי ארץ-ישראל. משמעות הדבר היא, שגם כלב וגם תנוח' העמידו כוחות צבאיים לרשות הביזאנטים במסגרת מה שמכונה 'אלערב אלצ'אחיה' — כוחות שנלחמו בעיקר נגד הפולשים מדרום, מבלי שהם עצמם התגוררו בשטחים עליהם נלחמו. שבת נוסף, כלי, המשתייך גם הוא לקצ'אעה, התיישב באזור שבין חצי-האי-ערב לארץ-ישראל. שטחי מחייתו הגיעו עד אילת והנגב, וחלק מאנשיו נרתם לשירות הביזאנטים.²³ בקרב מואַתָּה, למשל (שנת 629/8), מפקד הכוח הפרו-ביזאנטי שנלחם במוסלמים היה איש מבלי.²⁴

השבטים הערביים שחדרו לשטחי ארץ-ישראל הם שבטי ג'ד'אם, לַח'ם ועאַמְלָה.²⁵ ברוב המקורות הערביים מופיעים שלושת השבטים האלה כרוכים זה בזה.²⁶ הגיניאולוגים הערבים מסבירים קשר זה בכך, שאלה היו צאצאי שלושה אחים מבניו של עַדִי'ן' אלח'ארת' מכה'לאן'ן' סבא'.²⁷ אך אין להתפלא למקרא שפע של מסורות שאינו תואם תפישתו.²⁸ מכל מקום, הקשר הזה בין שלושת השבטים אינו ברור דיו, ויש להניח שהשערתו של למנס משקפת את המציאות: היחסים המיוחדים ששררו בין לח'ם, ג'ד'אם ועאַמְלָה תאמו את הבריתות הפוליטיות ביניהם בתקופה בה אנחנו דנים, היינו ערב הכיבוש המוסלמי.²⁹ קסקל סבור, לעומתו, ששלושת השבטים היו אמנם כעלי מוצא שונה, ושהשבט העתיק בין השלושה הוא עאַמְלָה, בעוד שלח'ם התהוו כשבט במאה השלישית לספירה לכל המאוחר. לדבריו, בני ג'ד'אם הם הצעירים ביותר, והם שהנהיגו את שני השבטים האחרים בארץ-ישראל.³⁰

שטח התפרשותו של שבט ג'ד'אם ידוע בשם חַסְמָא. זהו אזור המקיף את העיר אילת משני עבריה וגובל מצדו הדרומי בשטח ואדי אלקרא. אנשי ג'ד'אם התישבו גם בין מְדִינָה, תבוכ ואַדְרַח ובמקומות שונים במחוז אלארדן.³¹ אחד הקשיים בקביעת אזור מחייתם של הג'ד'אמים נעוץ בעובדה, שחלק לא-מבוטל מהם היה עוד נומאדי, להוציא את אלה

20 שם, עמ' 54-55.

21 ראה: J.W. Fück, art. 'Kalb B. Wabara', *ET*², IV, p. 492.

22 ראה: H. Kindermann, art. 'Tanukh', *ET*¹, Supplement, pp. 227-230.

23 ראה חסון, מאעויה, עמ' 54.

24 ראה: ואקדי, מעיאזי רסול אלה, מהדורת מ' ג'ונס, אוקספורד 1966, עמ' 760.

25 ראה חסון, מאעויה, עמ' 89-93.

26 ראה: אבן אלכלבי, ג'מהרת אלנסב, מהדורת קסקל, ליידן 1966, ב, עמ' 53.

27 ראה: ח'ליפה'ן' ח'יאט, כתאב אלטבאקא, דמשק 1966, עמ' 69.

28 ראה, למשל, קלקשנדי, צבח אלעשא (לעיל, הערה 7), א, עמ' 330; טברי, א', עמ' 225.

29 ראה למנס, יויד, עמ' 273.

30 ראה אבן אלכלבי (לעיל, הערה 26), ב, עמ' 53-54.

31 ראה: C.E. Bosworth, art. 'Djudhām', *ET*², II, p. 573. וכן המדאני, צפת ג'זירת אלערב, ליידן 1884,

עמ' 129-130.

שהתיישבו בערים או בעיירות, כמו מעאן, אד'רח, מדין ועמאן. התיאור של למנס נראה במקרה זה קולע: 'מכלול שטחי ג'ד'אם מורכב משטחים בעלי גבול נייד, בהתאם ליכולתו של השבט.³²

בתיאב המתייחסים לשבט לח'ם מופיעים באזור הר-חברון. אלה הם בני אלד'אר, שאחד מהם – תמים אלד'ארי – התפרסם עקב ביקורו אצל הנביא מוחמד, התאסלמותו וקבלתו את ח'ברא (חברון), בית-ע'ינון ומספר כפרים בסביבה כנחלה (קטיעה) מידי הנביא.³³ אנשי ג'ד'אם שירתו את הביזאנטים לא רק בתור לוחמים, כי אם גם בתור שומרי-גבול ומוכסים או גובי-מסים. המקרה של היתקלות עמרן אלח'טאב שרצה בג'אה'ליה להבריא זהב מחצי-האי-ערב לארץ-ישראל מבלי לשלם עליו מעשר, ותפישתו על-ידי זנבאען ו'רוח אלג'ד'אמי – מופיע במקורות שונים ומעיד על פעילות זו של בני ג'ד'אם.³⁴ מצב זה מסביר את העובדה, ששבטי ג'ד'אם, לח'ם ועאמלה, למרות חדירתם לתוך ארץ-ישראל, שירתו את המדיניות הביזאנטית, שדאגה ליישוב מפני התנכלויות הברדווים המקומיים או הזרים. מהאמור לעיל, מתבררת תמונה שהיתה ידועה לחוקרים: שבטי הערבים, להוציא את לח'ם וג'ד'אם, התיישבו בשולי ארץ-ישראל ולא חדרו פנימה ובעיקר לא לערים. הביזאנטים הצליחו לרתום אותם לשירותם, מבלי לאפשר להם לחדור ולפגוע ביישוב. לאחר הכיבוש המוסלמי חדרו השבטים הערביים לשטחי המיזרע והיישוב; אך שליט תקיף, כמו מעאונהן אבי ספ'אן, אשר שלט משנות העשרים להג'רה עד שנת 60 (640-680), הצליח למנוע פגיעה ביישוב. מדיניותו דגלה בהמשך החיים הסדירים בשטחי הכיבוש שעליהם הופקד, על-מנת להגדיל את סכומי המסים שגבה, וגם יורשיו נהגו בדרך זו.

פפירוסים שנמצאו בחפירות ניצנה,³⁵ כוללים מסמכים מימי השלטון הביזאנטי, מן המאה הששית וראשית המאה השביעית, ויחד עימם קבוצת מסמכים מן הרבע האחרון של המאה השביעית, כלומר מימי ח'ליפות מעאונהן ועד לח'ליפות עבד אלמלכ. פפירוסים אלה מלמדים על המשך גשוג היישוב הזה בנגב, למרות חדירת השבטים הערביים אליו ולסביבתו. עובדה זו מלמדת יותר מכל על רצון השלטון האומי בהמשך החיים הסדירים ובמניעת השתלטות הברדווים על היישוב ושטחי המיזרע. ואכן, הצלחת האומיים היתה ניכרת, ורק נפילת שושלתם והעתקת מרכז העולם המוסלמי מסוריה לעיראק הביאו לתהליך הנומאדיזאציה.³⁶ קרמר סיכם תופעה זו במשפט הבא: 'בנסיבות כאלה, שבטי הערבים של הנגב עברו בוודאי לאזורים יותר מבטיחים, או אם נשאר, ודאי ירדו שוב לדרגת בדווים'.³⁷

32 ראה למנס, זייד, עמ' 280.

33 G. Levi Della Vida, art. 'Tamīm al-Dārī', *EP*, IV, pp. 646-647

34 ראה: אבן חג'ר אלעסקלאני, אצאבה, ד, מצרים 1907, עמ' 12; אבן אלת'יר, אלנהאיה פי ע'ריב אלחדית', ב, מצרים 1131 ה', עמ' 12.

35 C. J. Kraemer, *Non-Literary Papyri* (Excavations of Nessana, III), Princeton 1958 [להלן: קרמר, פפירוסים].

36 ראה: מ' שרון, 'תהליכי חורבן ונומאדיזציה בארץ-ישראל תחת שלטון האסלאם (633-1517)', מ' שרון (עורך), סוגיות בתולדות ארץ ישראל תחת שלטון האסלאם, ירושלים תשל"ו, עמ' 7-32 [להלן: שרון, נומאדיזציה].

37 קרמר (לעיל, הערה 35), עמ' 35.

פפירוס כתוב בערבית וביוונית מניצנה משנת 674 לספירה, בעניין תשלום מס ביבולי שמן וחטיטה. המכתב מופנה מטעם המימשל הערבי אל הקהילה של ניצנה שבחבל עזה, במחוז של הלוצה. תוכן החלק הערבי (העליון בתצלום) זהה לחלק היווני (התחתון בתצלום), לשימושם של קוראי ערבית ויוונית כאחד. מידות הפפירוס כ־18x33 ס"מ. בתחתיתו נשתמרה בולת החותם העשויה חרס.

פלישת הכוחות המוסלמיים לארץ-ישראל הביאה עמה גלים של לוחמים שנמנו עם שבטים שונים, קְּיִסְיָה וְיִמְאָנְיָה, או צפוניים ודרומיים. המעקב אחר הרכב צבאות הכיבוש אינו משימה קלה, שכן אלה הורכבו למעשה מקבוצות שבטיות שונות שנענו לקריאת הח'ליפה, התייצבו בעיר מדינה, לרוב עם בני משפחותיהם, ויצאו לדרכם אחרי שהתאסף מספר מספיק של לוחמים.³⁸ הכוח הראשון שיצא לארץ-ישראל היה מורכב מ-7000 לוחמים ממכה, מדינה, טאאף ושבטי קְּיִסְיָה שבסביבה, ביניהם אנשי עֶבְסִים וְסַלְיִים. היו גם לוחמים מבלי שהזכרנו קודם, ושהתגוררו בצפון-מערב חצי-האי-ערב. בצבאות הנוספים היו 20,000 תימנים מחֶמְיִר, מְדִ'חַג' וְכַנְדָּה — כולם שבטים הנמנים עם השבטים הדרומיים.

בני שבטים אלה לא התיישבו בארץ-ישראל. רובם המכריע המשיך בנודויו עם כוחות הכיבוש צפונה — לעבר סוריה, או מערבה — לעבר מצרים וצפון-אפריקה. הכיבושים הקלים והשלל הרב שנפל בחלקם של הלוחמים משכו גם שבטים שישבו בשולי ארץ-ישראל עוד מלפני האסלאם, להצטרף לצבאות האסלאם. החלל שנוצר התמלא על-ידי אנשי הגלים המאוחרים של הלוחמים המוסלמים, אך גם אלה נמנעו מלהיכנס בהמוניהם למקומות היישוב. זאת עקב מספר סיבות, ביניהן:

א. הפחד מהמגפות (טְּנָאֵעִין), אשר הפילו בהם חללים רבים. המגפה שפרצה בשנת 639/18 שפעה בעיקר בעיר אמאוס שבשפלה ואף נודעה בשם מגפת אַמְאֹס (טאעין עֶמְנָאֹס), היא אחת המפורסמות, הן בגלל מספר החללים הרב שהפילה (לפי גרסות מסוימות — 25,000 נפגעים) והן בגלל חשיבותם של רבים מקורבנותיה (המפקד העליון אָבוּ עֶבְדָּה בן אַלְגִּ'רָאחַ, ממלא מקומו מְעַאד' בן גִּ'בַל, אלפֶּצֶ'ל בן אַלְעֶבְאָס בן דודו של הנביא מוחמד, שֶׁרְחֵבִיל בן חֶסְנָה ורבים אחרים).³⁹

ב. העדר שטחים פנויים, מאחר שבעקבות הכיבוש לא באה תנועת הגליה של האוכלוסייה המקומית. היחידים שגלו היו אנשי האצולה הביזאנטית ואנשי הצבא.

ג. המדיניות של מְעַאנְיָה בן אָבִי סַפְיָאן, נציב סוריה רבתי ומאוחר יותר הח'ליף של העולם המוסלמי דאז, ושל יורשיו, שהיתה למעשה המשך למדיניות הביזאנטית שהגנה על היישוב מפני אנשי המדבר.⁴⁰

כניסתם של בני שבטים רבים לטבריה ובית-שאן, דמשק וחֶמְקִי⁴¹ הינה בבחינת יוצא מן הכלל המעיד על הכלל — אי-כניסת בני השבטים האלה בהמוניהם ליישוב — שכן אלו הן דוגמות בודדות.

38 תיאור מפורט של הכיבושים בסוריה רבתי והרכב הכוחות ניתן למצוא אצל קאטני (לעיל, הערה 4), ה; M.J. De Goeje, *Mémoire sur la conquête de la Syrie*², Leiden 1900; F. McGraw Donner, *The Early Islamic Conquests*, Princeton 1981

39 ראה למשל: בלאדרי, פתוח אלבלדאן, ליידן 1866-1863, עמ' 138-139. ראה גם שרון, נומאדיזציה, עמ' 22.

40 ראה שרון, נומאדיזציה, עמ' 21-2. קשריו של מעאויה עם השבטים שבסוריה רבתי וכן דאגתו לחקלאות טופלו בהרחבה בעבודתי על מעאויה, בעיקר בפרקים א', ג'.

41 ראה: A. Elad, 'The Arab Population and Settlement in Palestine during the Muslim Period' (unpublished paper). תודתי נתונה לידידי עמיקם אלעד, שהעמיד לרשותי עותק מעבודתו זו.

בכלל, התיישבות השבטים הערביים בסוריה רבתי נשאה אופי שונה לחלוטין מהתיישבותם בעיראק. בעיראק הוקמו שתי ערים צבאיות, במטרה לבודד את הלוחמים המוסלמים ובני משפחותיהם ולמנוע מהם להתערב במקומיים. חלקי השבטים שוכנו במסגרת שכונות (אַסְבָּאע, אַחְ'מַאס, אַרְבָּאע), מתוך נסיון לפורר את המנהיגות המסורתית ולהעמיד במקומה מנהיגות הנאמנה לשלטון.

בסוריה רבתי התפרשו השבטים במרחבים גדולים יותר, וחלקים גדולים מהם שמרו על האופי הנומאדי שלהם, כגון שבטי כלב וג'ד'אם. הקרקעות שזכו בהן מטעם השלטון וההקצבות הנדיבות שהחלו לקבל מידי מעאויה, הביאו לרגיעה פנימית וליצירת קבוצת שבטים בשם 'מַאנִית אלשאס', שהורכבה מהשבטים הוותיקים והשבטים שהתיישבו באזור אחרי כיבושו. שעבאן סבור, שהאינטרסים ההדדיים של השלטון והשבטים התמצו בשמירה על הקיים ובמניעת הגירתם של שבטים חדשים לסוריה רבתי. הוא מרחיק לכת בסברתו זו וטוען, שיש מקום להאמין שחילוקי הדעות בין ע'לי ו'אבי טאלב, הח'ליף האורתודוקסי הרביעי, לבין מעאויה התרכזו סביב המעמד המיוחד של סוריה, שאיננו מאפשר הגירה חופשית אליה.⁴²

אולם גם אם נקבל את טענת שעבאן, אין ביכולתנו לצייר מפה של התפרשות השבטים הערביים בארץ-ישראל במאה הראשונה להג'רה אך ורק על סמך מסורת בודדת החוזרת במקורות שונים ומצוטטת על-ידי חוקרים שונים. המקורות על מלחמות האחים שפרצו אחרי רצח ע'ת'מאן ואחרי מות הח'ליף ז'ייד הראשון, הם, כאמור, בעלי חשיבות רבה לנושא הנדון, ככל מה שנוגע להרכב השבטים שנמצאו ולגודלם.

לפני התיאור של קרב צ'פין (שנת 657/37) בין עלי למעאויה, מוסר נצ'ר ו' מַזְאָחַם אלמַנְקַרִי (מת ב-827/212),⁴³ אחד המחברים הקדומים ביותר שייחדו חיבור נרחב למלחמת-אחים זו, רשימה של המפקדים של צבא מעאויה והיחידות השבטיות שמהם הורכב צבאו.⁴⁴ מתוך רשימה זו ניתן ללמוד על קיום השבטים או חלקי השבטים הבאים בארץ-ישראל:

א. בַּגִּ'ד פִּלְסְטִין: שבטי אַלְאָד, כְּנַאנָה, מְדִ'חַג', לְחִים וְגִ'ד'אם.

ב. בַּגִּ'ד אַלְאָרְדִין: שבטי בַּלְקִין (קַצ'אעָה), הַמְדַאן וְעִפְסָן.

מתוך תיאור ההיערכות השנייה של כוחות מעאויה בצפין, כפי שמופיע בחיבור האנונימי שפירסם מרטין היינדז,⁴⁵ מתברר שרשימת השבטים שלקחו חלק בצבא מעאויה שהבאנו לעיל, הינה נכונה, למעט הבדל אחד – שבט מְדִ'חַג' מתגורר בג'נד אלארדן ולא בג'נד פלסטין.

מתוך ידיעות בודדות, ניתן במקרים מסוימים לדעת את שמות בתי-אב אחרים שישבו בארץ-ישראל, כגון משפחת ד'ו' לַעְנָה הַמְדַאנִים שהיו באלארדן.⁴⁶ על-פי ידיעות מהסוג הזה, קשה ליצור פסיפס, שיש בו כדי לתאר את מצב התפרשות השבטים הערביים בארץ-

42 ראה שעבאן, היסטוריה, עמ' 74.

43 עליו ועל חשיבותו כהיסטוריון של תקופה זו, ראה חסון, מעאויה, עמ' 5-6.

44 ראה: נצ'ר ו' מזאחם, כתאב וקעת צפין, קהיר 1365 להג'רה, עמ' 233-234.

45 ראה: M. Hinds, 'The Banners and Battle Cries of the Arabs at Şifīn (657 A.D.)', *al-Abhāth*, XXIV (1971), pp. 3-33

46 ראה נצ'ר ו' מזאחם (לעיל, הערה 44), עמ' 191 (שם מופיע ד'ו' לַעְנָה ויש לתקן לד'ו' לַעְנָה).

ישראל בתקופה זו, וזאת עקב נדירות הידיעות, העדר פרטים על האזור המדויק בו ישבו והעדר רציפות.

בתקופת קרב מִרְגָ' רָאֵהט (684/64), שקבע את המשך שלטון האומיים, וכן בתקופת הח'ליף עבד אלמלכ, חלו שינויים מעטים בהתפרשות השבטים. שבט כלב הקצ'אעי אולץ, תחת לחץ השבטים הצפוניים — הקיסיה — לעקור מאזור מחייתו מזה דורות רבים במדבר אלסמאנה, המפריד בין סוריה לעיראק, ולמצוא מחסה בעמק־הירדן, או לדברי אחת המסורות, בשני העמקים של פלסטין (עִרְוֶן פִּלְסְטִין), כשהכוונה בכך היא אולי, לעמק־ החולה. הכְּלָבִים חשו את עצמם בגלות ועשו כל מאמץ לשוב למדבר הסורי.⁴⁷ גם בני פְּזַרְהָה הצפוניים נאלצו לגלות בתקופה זו, וחלקים מהם התיישבו בדרום ארץ־ישראל.⁴⁸

מסופר על בני כנדה, שתבעו וקיבלו את מחוז אלבִּלְקָאָה בתמורה לתמיכתם במְּנַאן וְ' אלחכם האומיי בקרב מרג' ראהט.⁴⁹

בתקופה זו, ולקראת סוף המאה הראשונה להג'רה, מוזכרים שבטים או כתי־אב שישבו בארץ־ישראל, כגון האַשְׁעֵרוֹן במחוז אלארדן,⁵⁰ שבט עִרְוֶה הקצ'אעי בסביבת ג'רש,⁵¹ שבט סְלִים הצפוני במחוז אלארדן,⁵² שבט טִיָּאֵ הדרומי באזור אלבלקאא,⁵³ כתי־אב משבט חמיר התימני ישבו בפלסטין, וכן קבוצות משבט כנדה.⁵⁴

* * *

לסיכום הדברים נציין את הנקודות הבאות:

- א. המסורות המדברות באופן כוללני על שבטי הערבים בארץ־ישראל במאה הראשונה להג'רה אינן אמינות, כי לרוב הן מייצגות את המצב בתקופה מאוחרת יותר.
- ב. המקורות ששרדו, הן אלה העוסקים במסים והן אלה הדנים בקבוצות הלוחמות, הינם אותנטיים, אך מצריכים עבודה רבה, שתהיה לוקה בחסר עקב העדר מסורות על כל השבטים במשך כל התקופה הנדונה.
- ג. בהעדר מחקרים מפורטים על כל אחד מהשבטים שהיו באזור, אין אפשרות לצייר מפה כוללת של התיישבותם בארץ־ישראל במאה הראשונה להג'רה.

47 ראה: בלאדרי, אנסאב אלאשראף, ה, מהדורת ש"ד גויטיין, ירושלים תרצ"ו (1936), עמ' 308; אצפהאני, כתאב אלאע'אני, כ, בולאק 1285 להג'רה, עמ' 126.

48 ראה דיקסון (לעיל, הערה 1), עמ' 95.

49 ראה בלאדרי (לעיל, הערה 47), עמ' 149.

50 ראה קרון (לעיל, הערה 1), עמ' 126.

51 ראה טברי, ב, עמ' 478.

52 ראה קרון (לעיל, הערה 1), עמ' 125.

53 ראה שם, עמ' 127.

54 ראה שם, שם.

